

SANT ESTEVE DE BANYOLES A L'ÈPOCA ROMÀNICA. L'ESTUDI ARQUEOLÒGIC I ARTÍSTIC AL SERVEI DEL CONEIXEMENT D'UN GRAN MONESTIR

ALMUDENA GARCÍA ORDÓÑEZ

In situ, SCP

JORDI CAMPS I SÒRIA

Museu Nacional d'Art de Catalunya

Síntesi.

Quaderns dels Seminaris

de Besalú 5

2021

Introducció

El conjunt del Monestir de Banyoles va ser declarat “Monumento Histórico-Artístico de Interés Nacional” el 1973 i amb el traspàs de les competències a la Generalitat actualment té consideració de Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN), fet que el dota de les màximes mesures de protecció patrimonial.

Les excavacions arqueològiques realitzades a partir de l'últim terç del segle XX han contribuït a ampliar el coneixement sobre aquest monument des dels seus orígens fins a l'actualitat.

Antecedents històrics

El monestir de Sant Esteve de Banyoles és un dels primers dels quals se'n té notícia documental. Un precepte de Lluís el Pietós de l'any 822 confirma la possessió de Banyoles per part de la comunitat benedictina i especifica que un tal Bonitus hi havia edificat una església uns anys abans. Actualment la data més acceptada per a la fundació del monestir és l'any 812, tot i que podria ser anterior tal com demostren les restes arqueològiques localitzades en diverses intervencions al llarg del segle XX¹.

Tot sembla indicar que la primera església s'assentaria sobre un antic temple visigòtic del segle VI-VII, d'una sola nau, amb un absis i sostre de fusta. Destruïda cap al 942 en un incendi durant una ràtzia magiar, l'església es va tornar a construir, aquesta vegada amb dos absis laterals afegits a la capçalera i amb la coberta de volta de pedra, que es va consagrar l'any 957.

El monestir va gaudir de distinció baronial i l'abat, que exercia de senyor feudal, tenia jurisdicció sobre la població que s'anava establint al seu voltant.

1. A. SANZ, dins “Sant Esteve de Banyoles”, *Catalunya Romànica*, Vol. V, *el Gironès, la Selva, el Pla de l'Estany*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1991, pp. 390-392.

Durant el segle X el creixement va ser important; el monestir incorporà altres propietats i béns que augmentaren la seva influència en el territori², cosa que provocà que, un segle després, els Comtes d'Empúries i Besalú el desposseïssin de tot el que havia adquirit i el recinte quedés abandonat fins que Bernat II de Besalú l'incorporà a les abadies ultrapirinenques. A finals del segle XI (1086) es consagra-va un nou temple molt més ambiciós, amb tres naus, un absis semicircular i dues absidioles amb un important creuer. S'inicià així una època esplendorosa que es perllongà fins al segle XIII.

Paral·lelament, la vila de Banyoles es desenvolupà al voltant del monestir, del qual en dependria fins el 1303. Als segles XIV i XV Banyoles i el monestir van patir alts i baixos en el seu desenvolupament degut, entre altres factors, a la pesta de 1348, que despoblà la zona, i als diversos conflictes bèl·lics que afectaren el territori. Més tard, ja al 1427 i 1428, els terratrèmols van malmetre el monestir, bona part del qual va haver de ser reconstruït uns anys més tard.

Als segles XVI i XVII el monestir gairebé havia perdut totes les seves prerrogatives baronials però continuava sent utilitzat com a fortificació en les diverses guerres que se succeïen; per aquest motiu va haver de ser reconstruït novament en diverses ocasions. El 1655, per exemple, arran les guerres contra els francesos, es va volar el campanar i es destruïren part de l'església i les dependències del recinte. Però no va ser fins el 1715, després dels efectes de la Guerra de Successió, quan s'emprèn una reforma important i s'afegeixen els elements d'estil barroc visibles avui dia.

El 1778 s'inicià la construcció d'un nou claustre que, per l'ocupació francesa, no va ser inaugurat fins el 1833. Amb la desamortització de Mendizábal finalitzà l'establiment benedictí a Banyoles. L'any 1843 el monestir, ja abandonat, passà a ser propietat de l'Ajuntament de Banyoles. L'any 1863 va ser cedit al bisbat de Girona i des del 1867 ha estat regentat per la Casa Missió³.

32

Contribució de la recerca arqueològica al coneixement del període medieval del monestir

Les obres realitzades durant la segona meitat del segle XX van ser aprofitades per a dur a terme excavacions arqueològiques al seu interior. El buidatge, l'any 1968, del subsòl del creuer, comportà l'aparició d'un seguit d'estructures anteriors al temple actual. Es van poder distingir un absis, dues absidioles, el creuer i basaments de pilastres datats dins la segona meitat del segle XI. L'orientació d'aquesta construcció segueix la mateixa que l'absis i el creuer actual. La seva planta, reconstruïda a partir dels elements localitzats, correspondria a una església de tres naus, capçada a llevant per tres absis semicirculars⁴.

Més tard, a l'estiu de 1980, l'església tornà a ser objecte de reformes que van propiciar la realització d'uns sondejos al voltant dels absis localitzats l'any 1968. Al costat sud del creuer, van aparèixer dos nous absis que evidencien l'existència d'un temple anterior, amb una orientació molt diferent a la del segle XI. L'absis principal, de planta semicircular, correspondria a una església d'una nau probablement amb coberta de fusta segons s'ha inferit de la poca amplada del mur (només 55cm) i l'escassa fonamentació. Els paraments són de pedres escairades de mida petita, lligades amb morter de calç i

2. Durant el segle X el monestir va incorporar altres propietats, ampliant així les seves rendes. gràcies sobretot a les donacions i privilegis, com els atorgats per reis i papes, (com l'atorgat per Carles el Calb) que permeteren repoblar els territoris del voltant, com Mieres, Campmajor, Vilert o fins i tot Peralada. L'any 977 va cedir monjos a Besalú per tal que establissin la primera comunitat benedictina al monestir de Sant Pere

3. J. MONER, A. TORRES, *Pla director per a la patrimonialització de l'antic Monestir de Sant Esteve de Banyoles*, 2005, inèdit.

4. J. GRABULEDA, J. TARRÚS, *Banyoles* (Quaderns de la revista de Girona, núm. 40) Girona, Diputació de Girona, núm. 1993.

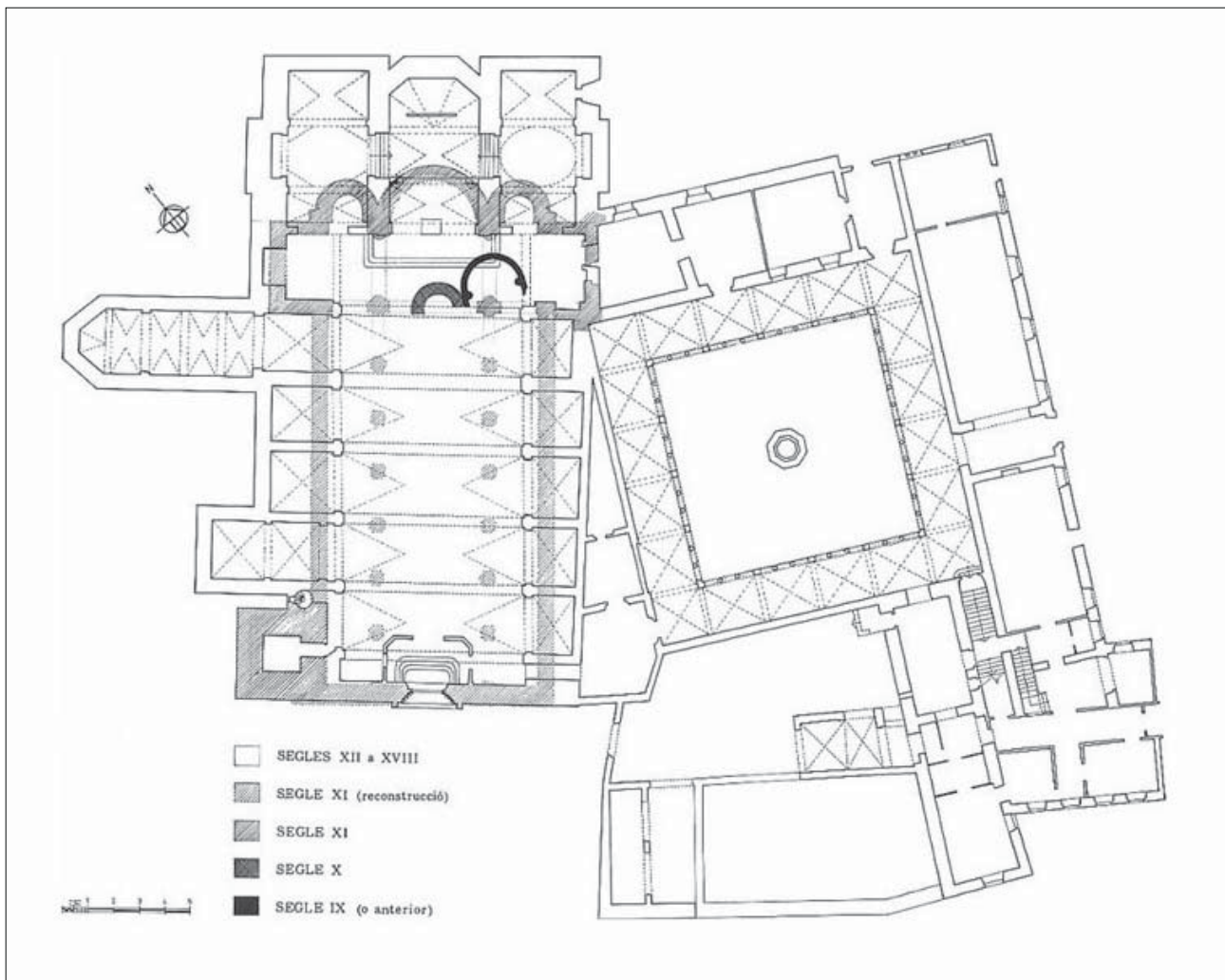

Fig. 1. Plànol de les reformes del monestir a llarg dels segles. Autor: J. Moner

amb enlluït per la cara interna. A l'interior es conserva la pavimentació *d'opus testaceum*. Al costat nord d'aquest absis se'n va adossar un altre de planta semicircular i amb una amplada de mur d'un metre. Aquest segon absis està format amb carreus de pedra de Banyoles (travertí), disposats en filades regulars i possibilitant la construcció d'una volta de pedra. Aquesta estructura s'ha relacionat amb la reconstrucció de l'any 957. L'absis anterior correspondria a les restes del primer temple que, o bé fou edificat pels monjos de Bonitus cap al 812, o bé fou reconstruït a partir d'un temple anterior de nau i coberta de fusta. Aquest temple primitiu es va datar en època visigòtica (segle VII), sense descartar la possibilitat que fos encara més antic⁵. A banda d'aquestes estructures, es trobaren tot un seguit de sepultures excavades al subsòl, de tipologia antropomorfa i revestides de lloses. Cal assenyalar que, malgrat el canvi d'orientació del temple a finals de segle XI, les dependències situades a migdia sempre han conservat l'orientació establerta pels absis primigenis⁶.

5. Datació establerta pels membres del CECB que van participar en l'excavació.

6. J. MONER, A. TORRES, *op. cit.*

No fou fins el 2006 que es tornà a excavar al monestir, amb l'obertura d'una rasa on es documentà un mur que prenia la direcció cap el campanar i que va ser interpretat com una tanca o un límit de l'antic cementiri⁷. Anys més tard, el 2010, s'excavà a l'interior del pati sud del recinte, amb els resultats que s'exposen en el següent apartat. L'any 2012, s'excavà part del cementiri del monestir arran de les obres de reforma de la plaça del monestir i el carrer Nou⁸, aportant dades sobre la població enterrada i la fesomia del cementiri que han estat comparades amb les del cementiri parroquial de la població en diversos estudis⁹.

El sistema defensiu i altres restes arqueològiques

Les darreres intervencions realitzades a l'interior del monestir es van dur a terme durant l'any 2010 i 2016 en el pati sud-est del recinte, just davant de l'actual casa Missió¹⁰.

Els vestigis medievals registrats són els més imponents perquè es tracta de sòlides construccions del sistema defensiu com són la muralla, dues torres i el fossat.

La muralla es presenta com un mur construït amb la tècnica de doble parament, amb una amplada d'entre 1,55-1,60 metres, bastida amb pedres de travertí lligades amb morter de calç. L'any 2010 es van localitzar dos trams amb orientacions diferents que formaven un angle obert (figura 2): un primer tram, de 25m de llargada, estava orientat nord-est/sud-oest mentre que el segon tram, de 10 m de llargada, s'orientava nord/sud (veure fig. 2, UE 1002).

34

Al nord se li adossaven dos murs, un d'ells seguint la mateixa orientació nord/sud (UE 1017) i un altre (UE 1016) que, orientat est/oest, amortitzava el fossat. Tot i que les característiques d'aquest murs eren diferents a les de la muralla, semblaven igualment pertànyer al mateix sistema defensiu. L'ampliació de l'excavació el 2016 va permetre conèixer millor aquestes estructures: trobem un mur corresponent a una refeta de la muralla realitzada en època moderna, mentre que el mur que amortitza el fossat podria tractar-se d'una torre o bestorre, de la qual per ara només en coneixem aquest parament. A aquests trams de muralla se'ls n'ha d'afegir un darrer localitzat el 2016 amb una orientació est/oest i 7,5 metres de llargada. En aquest últim cas, la base de la muralla medieval es va aprofitar com a fonament per a les parets de l'edificació més moderna del monestir.

La troballa més destacable realitzada durant la campanya del 2016 va ser la d'una torre circular d'època baix medieval (veure fig.3). Adossada a l'extrem est de la muralla, conserva 5 metres de profunditat i un diàmetre exterior de 7,5 metres i, interior, de 3,5 metres. S'assenta directament sobre el travertí retallat de manera circular i atalussat. El sondeig realitzat al seu costat oest va aportar materials del segle XV, localitzats entre el sediment que es lliurava a la base de la torre. La perillositat que suposava treballar a tanta profunditat impedí determinar la fonamentació i l'estratigrafia manualment.

7. R. Dehesa, *Memòria d'intervenció arqueològica i de documentació de les restes aparegudes en una rasa realitzada al monestir de Sant Esteve de Banyoles (Plaça del Monestir), Banyoles (Pla de l'Estany)*, Servei d'Arqueologia i Paleontologia, núm.7872, 2008.

8. B. AGUSTÍ, A. GARCÍA, A. DÍAZ-CARVAJAL, "Plaça del Monestir i Carrer Nou (Banyoles, el Pla de l'Estany)". *XII Jornades d'arqueologia de les comarques de Girona*. Besalú, 13 i 14 de juny de 2014 (2014).

9. A. GARCÍA, B. AGUSTÍ, A. PALOMO, *Els Cementiris medievals de Banyoles i l'evolució urbana*. Quaderns de Banyoles. Diputació de Girona / Ajuntament de Banyoles, 2015.

10. A. GARCÍA, R. ROSILLO, *Memòria d'intervenció arqueològica al monestir de Banyoles (Pla de l'Estany)*, Servei d'Arqueologia i Paleontologia, núm.8002 i 8003, 2010. Tan en la intervenció de 2010 com en la de 2016 es va realitzar la documentació en planta de les estructures. Únicament es realitzaren sondejos en punts estratègics, en cap cas una excavació exhaustiva.

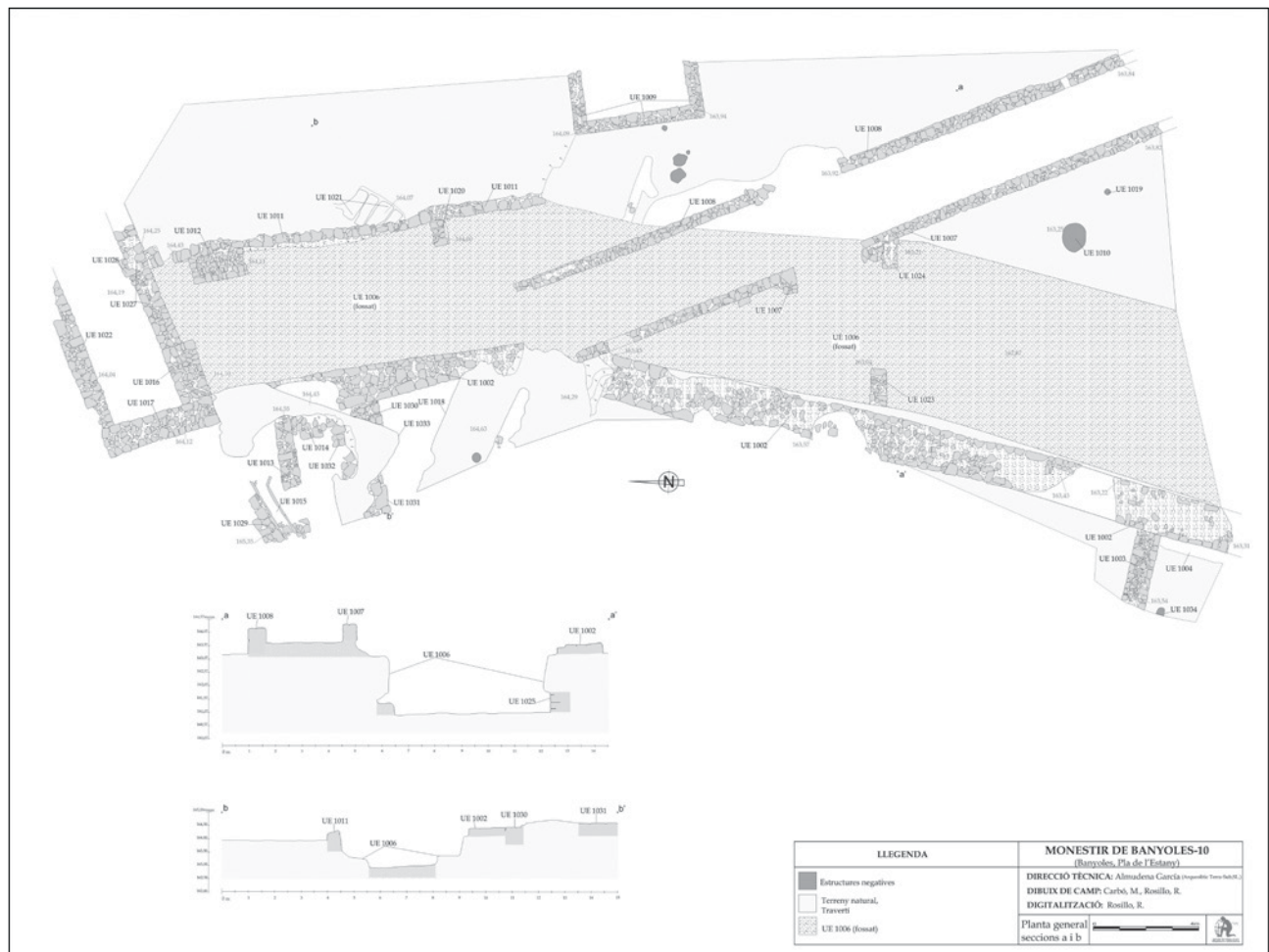

Fig. 2. Planta general de les estructures documentades l'any 2010. Autor: R. Rosillo

Així doncs, malgrat que la data *post quem* és del segle XV, la factura de la construcció, molt similar a la de la muralla, amb doble parament i rebliment interior lligat amb un morter de calç molt groguenc, fa pensar en una cronologia anterior.

El fossat, que es troba ben conservat, està excavat al subsòl natural. Se situa al costat est de la muralla i discorre paral·lel a ella. Amb secció en U (parets rectes i fons pla), té una amplada màxima de 6 metres, una alçada de 2,5 metres i se'n van destapar aproximadament 60 metres de llargada. Al seu interior s'observen diverses estructures relacionades amb el retall, algunes encara per determinar i d'altres que funcionaven reforçant el retall de la roca que presentava una cavitat just per sota de la muralla. El rebliment del fossat estava format per diferents paquets de runa i material ceràmic que el data des del segle XIV fins el segle XIX. La documentació disponible ens informa que al 1819 encara era visible el fossat i la muralla del monestir, però ja no hi consta al plànol realitzat el 1824 per enginyers francesos¹¹.

La major part de les estructures localitzades són d'època moderna i ens dibuixen tot un entramat d'edificis i estances que pertanyien al mateix monestir, reformat en època moderna. Així, al sector sud-oest es dibuixen dos àmbits amb estructures del sistema de defensa medieval que més tard

11. N. BATLLEM, *La vida a Sant Esteve de Banyoles fa 300 anys*, Banyoles, Arxiu Comarcal del Pla de l'Estanty, Departament de cultura i Consell Comarcal del Pla de l'Estanty i Ajuntament de Banyoles, 2010.

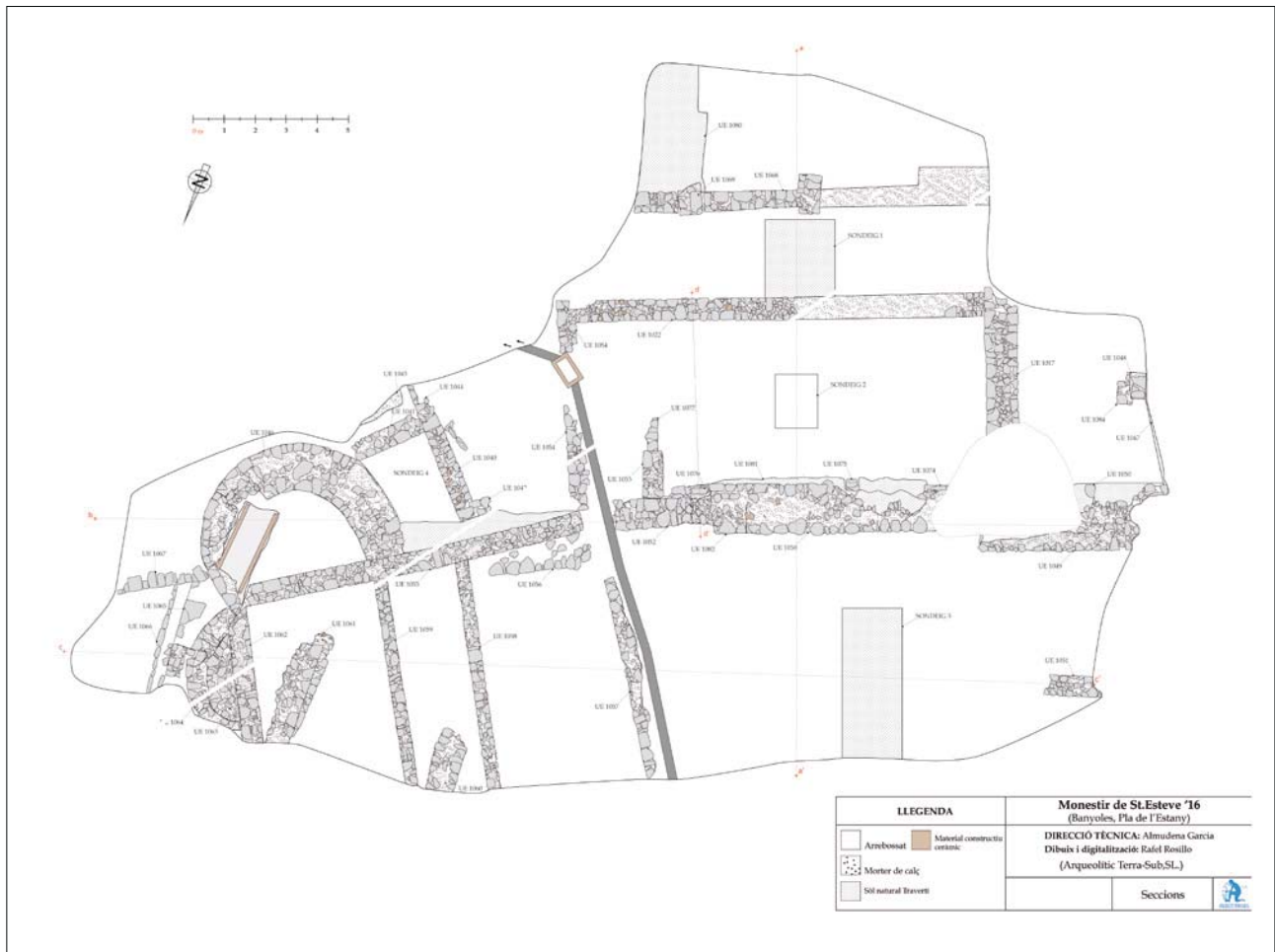

Fig. 3. Planta general de les estructures documentades l'any 2016. Autor: R. Rosillo

varen ser aprofitades com a parets de tancament. Aquesta edificació pertany a una de les primeres ampliacions del monestir, construïda en època moderna, en un moment primerenc de l'amortització del fossat. Probablement tindria soterrani, tal com s'infereix a partir de la localització d'arrencaments d'arcs a una cota molt superficial, indicant que el nivell de circulació estaria molt per sota de l'actual i que s'hauria aprofitat la profunditat del fossat per guanyar la planta subterrània. Els materials emprats per a bastir aquestes construccions són bàsicament blocs de travertí, entre els quals apareixen sovint elements reaprofitats de construccions més antigues. És el cas d'un magnífic capitell romànic emprat com a material constructiu originari del claustre del monestir.

Al sector nord-est s'han pogut determinar 3 àmbits més que formen part de l'edifici del monestir modern, probablement dels segles XVII i XVIII a partir del tipus de construcció. Als plànols aixecats el 1824 per la *Section Topographique* de l'exèrcit francès, es pot veure un edifici molt fortificat que va ser enderrocat el 1867 per a instal·lar-hi l'anomenada "Casa Missió". Aquesta funcionà fins el 1970, quan s'enderrocà i es construí l'actual "Casa Missió o Espiritualitat". L'edifici del 1824 presentava un pati central del qual n'hem localitzat una part al nord-oest, on és visible un espai buit força ampli que hi podria correspondre i també, com dèiem, diverses estances situades al nord-est. Cal assenyalar que, entre aquestes estructures d'època moderna, trobem altres restes que semblen anteriors i de les quals encara no en podem determinar ni la funció ni la cronologia sense una excavació arqueològica. De fet, la torre secciona una estructura circular situada al seu costat nord, que podria tractar-se d'una torre anterior de dimensions més reduïdes.

Fig. 4. Capitell romànic descobert el 2016. Autora: A. García

Fig. 5. Fotografia general del jaciment. Autora: A. García/R. Rosillo

Els testimonis escultòrics del monestir, especialment del claustre

La part més significativa de les peces d'escultura arquitectònica conservades a Banyoles són atribuïbles al claustre romànic, si bé altres poden provenir d'altres dependències. Actualment es troben repartides entre el Museu Arqueològic de Banyoles i un magatzem del monestir de Sant Esteve, com a part dels fons del Bisbat de Girona. Tractarem a continuació el claustre i els esmentats testimonis, si bé prèviament cal fer referència a alguna peça atribuïble a altres espais del monestir i de datació, en principi, anterior als primers.

Així, a una de les fases alt-medievals de l'edifici podria haver pertangut una peça esculpida en els laterals mitjançant motius geomètrics molt simples, tècnicament molt toscs. Mesura 98 x 50 x 20 cm (inv. 50-I, Bisbat de Girona). Per la inclinació dels laterals podria tractar-se d'una imposta, encara que tampoc podem descartar altres funcions, com la d'un ara d'altar, tal com s'ha suggerit. (veure fig. 6) Un altre relleu, amb representacions d'arcs, amb més sentit del relleu, podria haver exercit una funció similar. Aquesta tipologia decorativa és sempre difícil de classificar, bé que en el cas que ens ocupa fa pensar en solucions diverses practicades, de manera irregular i inconnexa, en altres construccions datables entre els segles X i XI. En una línia similar se situa un segon element, de nou a mena d'impоста o peça anàloga, que presenta unes formes d'arcs en baix relleu, i que pot fer pensar tant en peces de mobiliari litúrgic com de funció arquitectònica (inv. 29-E, Bisbat de Girona).

El claustre de Banyoles s'emplaçava al costat sud de l'església, encara que de moment no podem determinar quines van ser les seves dimensions i com van estar organitzades les seves dependències en època medieval. Entre les referències, disposem de la planta del monestir que Gaietà Barraquer va dibuixar al segle XVIII.¹² En aquest sentit, és presumible imaginar la sala capitular a la galeria oriental,

12. Sobre el claustre, en general, vegeu: L. G., CONSTANS, L. G., "Los claustros del monasterio de Bañolas", *Centro de Estudios Comarcales de Bañolas*, Banyoles (1952), pp. 1-25; A. Aynier, A. Martí, dins "Sant Esteve de Banyoles", *Catalunya Romànica... op. cit.*, pp. 398-402; J. CAMPS I SÒRIA, J., "L'escultura dels claustres. Del segle XI al segle XIII", *Catalunya Romànica*, vol. XXVII, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1998, pp. 103-115; A. TORRES MOLINA, "Els capi-

38

Fig. 6. Relleu conservat a les dependències de Sant Esteve (inv. 29-E, Bisbat de Girona). Autor: Jordi Camps

en proximitat amb l'església, tal com era costum i com queda reflectit en l'esmentada planta. Tampoc és possible reconstruir la morfologia de les galeries, més enllà de el fet que s'evidencia l'existència d'una sèrie de columnes amb capitells decorats, que per la seva anàlisi el converteixen, segurament, en un dels primers conjunts d'aquest tipus decorats amb escultura a Catalunya, com veurem més endavant.

S'han conservat dos grups de capitells pertanyents al claustre que, pel seu repertori i qualitat, mostren un projecte remarcable a nivell iconogràfic¹³. El primer grup, més estudiat, es conserva al Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles, i es compon d'uns set capitells, un dels quals va desaparèixer, molts d'ells recuperats i procedents d'edificis o indrets de Banyoles i els seus voltants. El segon grup, dipositat al monestir, inclou les peces descobertes en diverses campanyes de restauració, especialment

tells trobats al monestir de Banyoles”, *Revista de Banyoles*, 812 (2000), pp. 19-22; F. ESPAÑOL, “Sant Esteve de Banyoles”, J. Yarza Luaces, G. Boto Varela (ed.), *Claustros Románicos Hispanos*, León, 2003, p. 283; J. CAMPS I SÒRIA, “Capitells del claustre de Sant Esteve de Banyoles”, dins Manuel Castiñeiras, Jordi Camps (eds.), *El romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa (1120-1180)*, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, 2008 [catàleg d'exposició], pp. 274-277. Molt especialment, destacarem el treball detallat de L. TORRALBO SALMÓN, “Sant Esteve de Banyoles. Escultura del primer terç del segle XII”, *Els monestirs benedictins a l'antic comtat de Besalú (Síntesi. Quaderns dels Seminaris de Besalú)*, Besalú, Amics de Besalú i el seu comtat (2009), pp. 3-40.

13. Per a una relació detallada de les peces vegeu, especialment, L. TORRALBO, *op. cit.*

Fig. 7. Capitell del claustre de Sant Esteve de Banyoles amb aus afrontades (MACB 2). Autor: Jordi Camps

Fig. 8. Capitell del claustre de Sant Esteve de Banyoles amb grius afrontats (MACB. 35). Autor: Jordi Camps

la del 1999, als que cal afegir un capitell més, ja citat, que actualment està dipositat al museu¹⁴. La major part de les peces respon a unes mesures habituals d'entre 35 i 38 cm. d'alçada i amplada màxima (a l'altura de l'àbac), per uns 21 a la base, com a enllaç amb el fust. De manera significativa, no posseeixen collarí, circumstància que en casos concrets podria atribuir-se al mal estat de la peça, però que és generalitzat i per tant atribuïble al seu estat original i a un plantejament arquitectònic diferent al d'altres exemples. Les cistelles alternen la forma tronco-cònica invertida amb la trapezoidal o tronco-piramidal invertida, amb diverses opcions, que gairebé sempre implica l'existència de relleu a la totalitat de les superfícies, àbac inclòs en alguns casos. No podem ara entrar en l'anàlisi detallada de tots i cadascun d'ells, de manera que ens aturarem en alguns dels més significatius.

No obstant això, s'observen entre les peces diferències qualitatives i, en algun cas, de tractament, amb la qual cosa és pràcticament segur que no totes les peces atribuïdes al claustre pertanyessin a la mateixa fase constructiva o al mateix taller o escultor. D'aquestes diferències n'és una bona prova el capitell inventariat amb el núm. 10 (malauradament desaparegut el 1995), tal com ja va assenyalar Laura Torralbo¹⁵, que havia estat trobat en un mur exterior del monestir. A diferència dels restants, disposava de collarí, i presentava un esquema compositiu derivat del capitell corinti, a força tres re-

14. A. GARCÍA, A. PALOMO, "El monestir de Banyoles", *Les Garrotxes*, 18 (2016), pp. 74-75.

15. A. AYNIER, À. MARTÍ, *op. cit.*, p. 401; L. TORRALBO, *op. cit.*, pp. 33-34, fig. 18.

Fig. 9. Capitell del claustre de Sant Esteve de Banyoles amb sirenes peix (inv. 22E, Bisbat de Girona). Autor: Jordi Camps

Fig. 10. Capitell del claustre de Sant Miquel de Fluvià amb sirenes peix (MNAC 24019) (© Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona. Foto: Calveras, Mérida, Sagristà)

Fig. 11. Capitell del claustre de Sant Esteve de Banyoles amb temàtica de tipus vegetal i geomètric (MACB 3). Autor: Jordi Camps

gistes de fulles d'acant i un floró al lloc corresponent del dau central de l'àbac. Les seves dimensions també són diferents a les de la resta (30 x 15 cm). Algunes de les fulles semblen no haver estat tallades en detall, com si es tractés d'una peça destinada a ser adossada. Llunyanament, recorda els capitells de tipus corinti de Sant Pere de Rodes, de la primera meitat de segle XI. D'aquesta manera, aquesta peça pertany a una fase diferent de les restants, i podria haver pertangut a un altre espai, sent atractiva la hipòtesi que hagués decorat l'embocadura de l'absis. Al cap i a la fi, la peça mostra un caràcter antiquitzant propi de l'escultura del monestir empordanès, però detectat també en obres de la ciutat de Girona datables cap a 1100¹⁶.

La resta de capitells mostra un repertori basat en la figuració, especialment zoomòrfica, i a temes de caràcter floral i geomètric. Entre els capitells zoomòrfics és especialment significatiu el que conté parelles d'aus afrontades, amb els caps en els angles; tot i el deteriorament d'algunes parts delicades com els angles superiors (MACB 2) (veure fig. 7) . Aquest tema és molt freqüent en el romànic, però que sembla connectar més directament amb formulacions desenvolupades en centres com Moissac i Sant-Sernin de Tolosa a l'entorn de l'1100. També s'han trobat paral·lels en un capitell doble del claustre de Sant-Pons de Thomières, que ens situa igualment dins de l'àmbit llenguadocià¹⁷. Amb tot, també cal tenir present la seva presència en conjunts catalans, des dels claustres rossellonesos fins a conjunts pertanyents a l'entorn artístic del 1200. Però el que pot indicar major proximitat a les fórmules del 1100 és la composició del capitell, de certa rigidesa, i l'escassa fluïdesa de el desenvolupament de les composicions, a l'enllaç entre registres i en les pròpies representacions, sovint sobre un fons pràcticament llis. El mateix esperit es reflecteix el desenvolupament dels éssers en els capitells que mostren

16. M. SUREDA, "Romà o romànic? Presències antiquitzants en l'escultura gironina del segle XI, *Lambard*, XIX (2006-2007) (2007), pp. 213-242.

17. A. AYNIER, À. MARTÍ, *op. cit.*, pp. 400-401; L. TORRALBO, *op. cit.*, p. 26.

els grius afrontats (MACB. 35) (veure fig. 8) i els lleons, passants i també afrontats (MACB 7), tot i respondre a uns repertoris freqüents, tant a Catalunya com a altres àmbits del romànic, ja des de finals de segle XI.

Una altra peça interessant, que forma part del grup descobert el 1999, és el de les sirenes-peix (inv. 22E). (veure fig. 9) Es tracta genèricament d'un tema igualment molt desenvolupat durant el romànic, com podem veure en exemples destacats dels claustres del monestir de Ripoll, de la catedral rossellonesa d'Elna i, també, a Sant Pere de Galligants, a Girona, entre d'altres¹⁸. Amb tot, la seva composició basada en una figura a cada cara, que aixeca els braços en direcció als angles i sosté sengles peixos amb les mans, compta amb un paral·lel immediat procedent del claustre de Sant Miquel de Fluvià (origen identificat recentment), conservat al Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC 24019)¹⁹ (veure fig. 10). També en aquest cas, cal recordar un capitell de la capçalera de l'església de Sant Pere de Galligants, on una sirena pren un peix amb cada mà envoltada de centaures.

Entre els capitells amb motius vegetals o entrellaçats, cal assenyalar l'existència de composicions que mostren irregularitats en la fusió entre els diferents registres. Un d'ells, barreja elements d'entrellaçat i vegetals, ordenats en tres nivells (MACB 3) (veure fig. 11), recordant formulacions de segle XI. En un altre cas, hi ha un sistema d'entrellaçat amb palmetes, pel qual Laura Torralbo va observar un clar paral·lel a la capçalera de Sant Joan de les Abadesses (MACB 4)²⁰. En un altre ordre de coses, apareix el tema de la figura humana entre tiges vegetals o caps de lleons, que també mostra una llarga tradició en l'escultura romànica.

Finalment, citarem el capitell d'estructura cúbica, aparentment inacabat (inv. 26E)²¹. De nou a Sant Miquel de Fluvià apareix una altra versió d'aquest tema. Respon a una tipologia molt poc usual a Catalunya, però de clara arrel italiana o centreeuropea, de manera que hi ha nombrosos precedents del tema en l'àmbit germànic i en punts de nord d'Itàlia com la Llombardia, especialment al segle XI. Encara que a Anglaterra, el motiu també es desenvolupa en obres del segle XII. També es conserven algunes impostes decorades amb palmetes, amb un escacat o simplement llises i alguna base de tipus àtic. Finalment, mereix ser destacat el capitell amb decoració de fulles d'acant, seguint l'esquema del corinti, publicat al començament de 2016, que mostra un plantejament lleugerament més desenvolupat i fluid que els tractats fins el moment (veure fig. 4)²².

L'escultura dels capitells del claustre de Banyoles s'inscriu en un grup que compta amb escassos elements de comparació entre els principals conjunts catalans datables cap al segon i últim terç de segle XII. A nivell compositiu semblen denotar un bagatge relacionat amb altres fonts, amb els registres i elements figuratius articulats de manera rígida. El fet és visible en els capitells de caràcter vegetal, especialment en els que ofereixen tres registres, o fins i tot en els capitells amb decoració zoomòrfica. Els records, llunyans, amb peces de Moissac o Tolosa de l'entorn del 1100 permetrien inclinar-se per una data primerenca de conjunt, tot i que sensiblement allunyada de la data de consagració. Una altra opció seria entendre la tosquetat de les peces com el resultat d'un taller modest, actiu en un moment avançat dins del segle XII. Però l'absència d'elements comparatius convincents ens fa pensar més aviat en la primera hipòtesi. Si es confirma aquesta datació, estariem davant d'algunes de les primeres ex-

18. J. CAMPS, "Capitells...", *op. cit.*; L. TORRALBO, *op. cit.*, pp. 28-29.

19. J. CAMPS, *Tres capitells romànics de Sant Miquel de Fluvià identificats al Museu Nacional*, Museu Nacional d'Art de Catalunya, blog, 19 de gener de 2017. (<https://blog.museunacional.cat/tres-capitells-romanics-de-sant-miquel-de-fluvia-identificats-al-museu-nacional/>)

20. L. TORRALBO, *op. cit.*, pp. 24-25, fig. 3-4.

21. L. TORRALBO, *op. cit.*, p. 33, fig. 17.

22. Us remetem a A. GARCÍA, A. PALOMO, *op. cit.*

periències d'escultura monumental de segle XII a Catalunya, formant part d'una sèrie de conjunts com Sant Esteve d'en Bas (Garrotxa) o Sant Joan les Fonts (Garrotxa), o fins i tot Sant Joan de les Abadesses. Hi ha també certes concomitàncies amb l'església de Santa Maria de Porqueres, no lluny de Banyoles. En la mateixa direcció, les connexions amb la decoració de la capçalera de Sant Pere de Galligants, a Girona, són un dels components més destacables, fins al punt que alguns temes de Banyoles podrien interpretar-se com simplificacions dels gironins. En un altre ordre de coses, és interessant plantejar la influència d'aquest conjunt sobre el claustre de Sant Miquel de Fluvià (Alt Empordà), atès que alguns dels temes de la mateixa semblen reproduir els de Banyoles, amb un major grau de tosquetat i senzillesa.

Amb tot, i més enllà del problema de la seva datació, l'escultura de Banyoles, amb els seus repertoris de tipus vegetal i zoomòrfic, es pot inscriure en la sèrie de conjunts nord-catalans en que els programes iconogràfics no recorren a la temàtica historiada (especialment Sant Miquel de Cuixà i Santa Maria de Ripoll)²³. Si bé cal tenir en compte que desconexem la major part de la seva decoració, no hem d'oblidar aquells conjunts en què hi ha un grup de capitells on es concentra un petit grup de temes del Nou testament (com succeeix en el claustre de Sant Pere de Galligants). De fet, alguna cosa similar succeeix amb l'esperit dels elements coneguts del propi claustre de Sant Víctor de Marsella²⁴, centre del que depenia el monestir de Sant Esteve, tal com succeïa amb Ripoll o fins i tot Cuixà, i malgrat que a nivell tècnic i estilístic es manifesti una situació molt diferent.

L'experiència de Banyoles ens situa davant d'un dels casos més difícils d'explicar en el context dels monuments de l'àmbit nord-oriental català, al vessant sud del Pirineu, entre Girona i Ripoll. L'estudi més detingut dels punts de contacte amb diversos monuments d'aquesta zona ja citats permetrà, sens dubte, contribuir a la seva contextualització. Però la seva escultura mostra indicis de pertànyer a una tendència i a un grup diferent, estilísticament, que la historiografia ha pautat entorn als centres rossellonesos i ripollesos datats a partir del segon quart del segle XII. Les dades de referència per situar la construcció del claustre de Banyoles són indirectes, i tampoc poden utilitzar-se de manera determinant. Sabem fins a quin punt una data de consagració pot o no indicar l'estat d'avanç d'una església i, tot i això, l'any 1086 sembla comportar un punt de partida; a aquest context respon l'annexió del monestir a l'abadia de Sant Víctor de Marsella, el que també succeïa amb centres com Ripoll.

D'acord amb la documentació fotogràfica, existirien altres mostres d'escultura que s'han associat amb el monestir de Sant Esteve de Banyoles. Així, al grup es poden afegir un capitell publicat per Puig i Cadafalch el 1918, amb decoració de volutes, del qual desconexem la seva localització actual²⁵, i possiblement un capitell historiat atribuït a Banyoles, bé que no pertany, per estil i composició, al nucli de peces del claustre que hem definit²⁶.

Entre els vestigis escultòrics de Banyoles també s'inclouen objectes que van haver de pertànyer a altres parts del monestir entre els quals es podrien incloure portades, finestrals, etc., que fan pensar que l'activitat en època romànica va continuar més enllà del primer terç del segle XII.

23. J. CAMPS I SÒRIA, "La galeria nord-occidental i l'escultura romànica del claustre", a S. Alimbau, P. Beseran, J. Camps, R. González, A. Llagostera, C. Peig, *Clastrum. Claustre medieval de Santa Maria de Ripoll*, Ripoll, 2018, pp. 187-211.

24. D. DROCOURT, G. DROCOURT, "Deux chapiteaux inédits du cloître de l'abbaye Saint-Victor de Marseille", *Bulletin Monumental*, t. 131, núm. 2 (1973), pp. 155-159.

25. J. PUIG I CADAFALCH, J. GODAY I CASALS, A. DE FALGUERA, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, III, 2, 1918, fig. 1027

26. Segons fotografies de l'Arxiu Mas (8855-56).

Epíleg

Les restes localitzades en les darreres intervencions realitzades al sector est del recinte són un reflex de l'origen i les transformacions que ha experimentat el monestir de Sant Esteve al llarg dels seus més de mil anys d'història.

A banda de les construccions descrites anteriorment, s'han documentat altres estructures que mostren la trajectòria del monestir des dels inicis fins a l'actualitat, com els fronts de pedrera localitzats en el mateix sector, que mostren l'extracció *in situ* de la matèria per bastir els seus murs. O, algunes estructures negatives, possiblement sitges i forats de pal, que tant poden correspondre a establiments anteriors com al mateix establiment benedictí. És evident que les traces negatives en el subsòl donen joc a múltiples interpretacions que només es podrien contrastar amb les dades aportades per una excavació arqueològica. Tanmateix, és imprescindible una excavació exhaustiva que aporti dades sobre les estructures localitzades entre els espais que ocupen les edificacions més modernes per a poder establir la seva correspondència amb les construccions del període alt-medieval del monestir, fet que, per ara, només podem intuir.

Des del punt de vista de l'escultura, reprenent les idees comentades al principi, els escassos vestigis del monestir de Sant Esteve reflecteixen la seva importància i poder, especialment a l'època romànica. Això queda en part negat per la seva fesomia actual, reflex, d'altra banda, de les seves vicissituds, d'una història plena de destruccions i reconstruccions. La historiografia i els treballs de conservació del patrimoni banyolí d'aquestes últimes dècades han permès recuperar part de la seva escultura, especialment del claustre. Aquest denota clars lligams amb l'escultura catalana i llenguadociana de l'entorn del 1100, i és versemblant situar-lo amb anterioritat a conjunts com els claustres de Ripoll i Sant Pere de Galligants, en una línia que, malgrat els contactes, manté una personalitat pròpia. És també significatiu el seu reflex en les peces conservades del claustre empordanès de Sant Miquel de Fluvià. Altres vestigis poden reflectir, lògicament, activitat més enllà d'aquestes dates, també per a emplaçaments diversos que, a hores d'ara, és impossible concretar.

A la baixa edat mitjana es fa palesa l'autoritat i el domini del monestir, amb la construcció del sistema defensiu, així com el seguit de canvis que tenen lloc al llarg de l'època moderna, amb l'ampliació de l'edifici monacal, fins i tot amortitzant i aprofitant el propi sistema defensiu. És també en aquest moment quan la vila construeix les seves defenses i aprofita la mateixa fortificació del monestir com a tancament nord del nucli²⁷. Els trams de muralla amb orientació nord-est/sud-oest haurien enllaçat amb els coneguts fins ara de la vila i vindrien a confirmar aquest fet, per bé que no s'ha localitzat el punt d'unió exacte.

El final de l'establiment benedictí i la transformació del sector en horts i jardí, en funcionament des de finals de segle XIX i bona part del XX, va suposar l'enderroc de l'edificació documentada en aquestes darreres excavacions així com de les parts del sistema defensiu que encara eren visibles a mitjans del segle XIX.

27. G. PALMADA, *La muralla de Banyoles* (Quaderns de Banyoles 10), Banyoles, Ajuntament de Banyoles, Diputació de Girona, 2008.